

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 26 (65). 2013. № 2-2. С. 158-164.

**ЗЕМЕЛЬНОЕ ПРАВО; АГРАРНОЕ ПРАВО;
ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНОЕ ПРАВО**
УДК 34 (091); 348.42:348.73; 349.412:332.2

**ЗМІСТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ МОНАСТИРІВ НА ЗЕМЕЛЬНІ ДІЛЯНКИ
НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У XVII-XVIII СТ.**

Волощенко-Віслобокова О. М.

*Київський університет права Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

У статті аналізується зміст права власності монастирів на земельні ділянки на Лівобережній Україні у XVII-XVIII ст. Здійснено огляд законодавчих актів зазначеного періоду, що визначали обсяг права власності монастирів. Проаналізовано зміст права володіння, користування та розпорядження землями. Відзначено особливості здійснення господарської діяльності на власних землях, а також застосування права земельного сервітуту. Автор доходить висновку про нечасте відчуження земельних ділянок монастирями внаслідок існування заборони, встановленої церковним правом.

Ключові слова: право власності, монастир, володіння, користування, розпорядження, земельні ділянки, церковне право, гетьманські універсали.

Актуальність проблеми. Реформування правової системи України на сучасному етапі потребує дотримання задекларованих стандартів соціально-правової держави, зокрема, прав і свобод людини і громадянина. Ключовим з них є право на свободу думки, совісті і віросповідання. Вивчення та переосмислення ставлення до церкви, норм церковного права дасть змогу сучасним правникам удосконалити законодавство, що визначає статус релігійних організацій в Україні; уточнити їх права та обов'язки у сфері земельних правовідносин, окреслить напрямок вдосконалення відносин між державою і церквою, як однією з інституцій сучасного громадянського суспільства.

Мета статті. Визначити зміст права власності монастирів на земельні ділянки на Лівобережній Україні у XVII-XVIII ст.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Висвітленню окремих аспектів визначення змісту права власності монастирів на українських землях у XVII-XVIII ст. присвятили свої роботи такі дослідники, як Лазаревський О., який зібрав та опублікував частину архівних джерел та видав ряд монографій, в т. ч й про певні особливості реалізації монастирями права на землю [3; 4; 5]. Детальніше розкрив склад монастирської нерухомості та питання, пов'язані з користуванням земельних ділянок на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. Мордвінцев В. [9], Хоча його робота містить здебільшого загальну характеристику економічної складової права власності на землю, проте зі змісту можна визначити пра-

вові аспекти щодо особливості реалізації монастирями права користування. Але найважливішим джерелом для дослідження означеної проблематики є оригінальні документи і матеріали, зокрема, універсали українських гетьманів, що є доступними для нас завдяки архівним фондам, а також науковим їх публікаціям новітнього часу.

Повноваження православних монастирів Лівобережної України як власників в XVII-XVIII ст.ст. визначали норми, що містились у Литовському статуті 1588 р., збірниках німецького міського права, актах органів загальноімперської, російської, та української влади – царських указах та грамотах, в універсалах гетьманів, а також у збірниках церковного права та ін. У відповідних нормах була закріплена можливість фактичного володіння монастирями землею [11, с. 477; 12, с. 127, 233, 247-248]. Отже, право власності монастирів було юридично забезпечене. Зміст права власності складали правомочності володіння, користування й розпорядження землею. Застосовуючи сучасну термінологію, можна сказати, що кожен монастир мав статус юридичної особи й фактично виступав незалежним власником майна. Тобто церковна ієрархічна структура не поширювалась на майнові відносини й кожна юридична особа самостійно здійснювала управління, господарювання на земельних ділянках, що їй належали, самостійно визначала долю свого майна.

Володіння монастирями землею могло бути як законним, так і недобросовісним незаконним. Недобросовісними незаконними володіннями можна назвати ділянки, захоплені у інших власників [6, с. 355, 467-468]. Недобросовісні незаконні володіння монастирі перетворювали у законні за допомогою правовстановлюючих документів – передусім гетьманських універсалів [14, с. 492-494].

Право користування землею фактично означало для монастирів-землевласників можливість вилучати корисні властивості землі для задоволення своїх потреб. Наприклад, монастирі використовували землі для будівництва оборонних, виробничих, житлових, культових приміщень, для заняття сільським господарством. Їм як власникам також належало право на результати господарського використання землі: продукцію, плоди, доходи.

Здійснення окремих видів господарської діяльності та будівництво на власних землях певних видів споруд потребувало в розглядуваний період спеціального дозволу. Зокрема, це стосується будівництва споруд військового, зокрема, оборонного характеру. Монополію на їх зведення мало Військо Запорізьке. Однак монастирям за наявності їх бажання та поважних зовнішніх причин дозволялося зведення такого виду споруд. Такі дозволи надавалися гетьманами у вигляді окремих універсалів. Так, універсалом Д.Многогрішного від 1 липня 1669 р. Максаківському монастирю дозволялося побудувати фортецю та обвести її влом та парканом, а козацькій старшині заборонялося перешкоджати монастирю у здійсненні робіт: «монастир оный Максаковский для обороны своеи ... замыляет до кола валом и парканом обваровати и фортецу, подлуг силы монастирское, селами до того монастира прислушными, учинити... такое велебного отца игумена дело похволяем» [14, с. 509-510].

Також спеціального дозволу потребувало здійснення на власних землях такого виду господарської діяльності, як шинкування: виробництво та реалізацію горілчанних напоїв: горілки, пива, вина, сивухи, меду. Подібно до попереднього прикладу дозволи надавалися гетьманами у вигляді спеціальних універсалів [13, с. 176, 270;

14, с. 184, 553, 637, 671, 758, 769-770]. Вони також могли бути надані монастирям російськими царями у вигляді окремих указів. Інша господарська діяльність здійснювалась монастирями вільно й не вимагала спеціального дозволу.

Право монастирів на земельні ділянки, маєтки, поширювалось на поверхневий (грунтовий) шар в її межах, на водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходились. Для здійснення користування це зокрема означало вирощування сільськогосподарської продукції та будову виробничих приміщень для її переробки та зберігання. Зокрема, у монастирях вирощувалися в XVII-XVIII ст.ст. жито, овес, ячмінь, пшениця, горох, гречка, льон, конопля, просо, мак. Зокрема, жито використовували для виробництва хліба та горілки; ячмінь йшов на пиво, льон та конопля – на олію. У монастирських садибах вирощували груші, яблука, сливи, волоські горіхи, виноград, малину. З городини культивували огірки, ріпу (турнепс), капусту, буряк, цибулю, пастернак, моркву, часник, хрін, редьку, петрушку, боби, дині, гарбузи, кавуни. Картопля в документах ще не згадується [9, с. 3, 15, 16]. Також монастирі на своїх землях займались скотарством. Вони розводили коней, овець, коз, свіней, корів, робочу худобу – волів. В маєтках Києво-Печерської лаври, с. Лосиновське та Смілівське існували конне заводи [9, с. 9]. У свинарстві використовували відходи вінокуреного виробництва. Відповідно, продукцію великої рогатої худоби монастирі споживали самі, а також реалізовували: сир, масло, м'ясо, сало, вовну. Також в монастирських господарствах займались птахівництвом: вирощували гусей, качок, кур, індиків.

Для утримання великої рогатої худоби, звичайно, монастирі потребували спеціальних площ для вирощування кормів. Цей вид земель – пасовища, або у документах – сіножаті, окремо виділяється архівними джерелами. Так, Хмельницький Б. універсалом від 5 березня 1657 р. надав Лубенському Мгарському монастирю «сіножаті»: «за отпущене грехов наших, даем моц сим писанием нашим до уживаня сеножатеи тых, которые перед тым бернардыни лубенские держали» [13, с. 217-218].

Ще однією категорією земель цільового використання були водоймища. Здебільшого це були озера, ставки та ін. Вони, природньо використовувались монастирями переважно для розведення та вилову риби. Але саме на такому способі їх використання наголошували документи про їх надання. Наприклад, Мазепа І., що видав низку універсалів монастирям на володіння водоймищами так зазначав спосіб їх використання [15, с. 243, 334, 351-352, 112, 221, 609].

Земельні ділянки, що знаходилися у власності монастирів, не були позбавлені недоліків, які можна було усунути за допомогою встановлення права земельного сервітуту – права власника земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою чи ділянками. Цей правовий інститут вже був відомий Литовському статуту 1588 р. Монастирі в досліджуваній період виступали як власниками обслуговуючої, так й панівної ділянки.

Власниками панівної ділянки вони виступали у таких випадках. По-перше, монастирям надавалося право на користування сусідніми водоймищами з метою вилову риби, що перебували у власності Війська Запорізького. Так, Виговський І. універсалом від 11 лютого 1659 р. Прилуцькому Густинському монастиреві встановив право цього монастиря користуватись р. Дніпро задля вилову риби: «на рече Днепре волное рыб ловенне...» [14, с. 92] та ін. приклади [15, с. 171, 321].

Універсали гетьманів про надання монастирям права на вилов риби в даному випадку можемо назвати документами про встановлення земельних сервітутів, але не про надання права постійного користування земельною ділянкою, оскільки при припиненні існування водойми (наприклад, у зв'язку з посухою, виснаженням підземних вод, якими поповнюється водойма, тощо) земельний сервітут скасовувався через припинення його підстав. У подібних обставинах землекористувач продовжував би іншим чином господарювати на земельній ділянці, наприклад, використовувати її як пасовище, вилучати з неї торф чи інше.

Ознаками сервітуту в наведених прикладах є: 1) наявність двох ділянок – панівної та обслуговуючої; 2) обслуговування однієї ділянки іншою відбувалося в межах прав, які були надані монастирям як власникам панівної земельної ділянки щодо користування обслуговуючою. Такі права є обмеженими і передбачають користування лише певною частиною обслуговуючої земельної ділянки для чітко зафіксованих потреб. Підставою встановлення земельного сервітуту для монастирів-власників панівної ділянки були гетьманські універсали.

Однією з найважливіших правомочностей власника є право розпорядження земельною ділянкою, яке монастирі реалізували через здійснення самостійного й незалежного вирішення юридичної чи фактичної долі земельної ділянки, припинення (шляхом продажу чи обміну) чи обмеження (шляхом передачі в оренду) належного їм права власності.

Монастирі передавали право володіння та користування земельною ділянкою (без права її відчуження) іншій особі внаслідок договору оренди, що впливало з змісту документу, який або не містив назви, або міг мати такі назви, як, наприклад, «контракт» [16]. Передачу земельних ділянок орендареві монастирі здійснювали на певний строк за орендну плату. Тим самим вони передавали право володіння, користування і розпорядження земельною ділянкою (без права її відчуження).

Прикладом договору оренди можна навести документ, опублікований у додатках до історичного нарису Києво-Братського монастиря. Цей документ називається «Зобов'язання грецького Катеринінського монастиря» про щорічну сплату Києво-Братському монастирю орендної платні за землю, на якій розпочато будову церкви, датований квітнем 1745 р. В ньому орендар зобов'язується не порушувати право власності на означену земельну ділянку Києво-Братського монастиря, не намагатись наvertати на її свою користь, не оскаржувати право власності: «хочайби на означеную нашу церковь Высокомонаршая и грамота имела быть испрошена, еднaк оной обители братской земле вту грамоту вносить как я, так и в будущее время никто другой с посессоров моих не должны» [10, с. 384-385].

Ознаками права тимчасового користування земельною ділянкою тут виступають строковість, платність, укладання договору та використання орендованої земельної ділянки для здійснення господарської чи ін. діяльності.

Монастирі-власники земельних ділянок також могли припинити належне їм право власності шляхом їх відчуження через, наприклад, продаж. Таке повноваження інколи зазначали документи про передачу права власності – заповіти, акти про дарування, пожертву чи ін. Наприклад, у тексті, що наводиться, обдарованому церковному закладу, Києво-Братському монастирю, передається право власності на земельну

ділянку, що включає й повноваження її відчужувати: віддавати, дарувати, продавати на свій розсуд: «...на обнятьє футора в Ивангородищу ...Епископа Мстиславского, Могилевского и Оршанского за его рукоданною през письмо поссесію... на их монастырь в вечную поссесію отдалисмо... даючи им целую моц тим лесом и грунтами при нем належитыми... шафовати, отдати, даровати, продати ведлуг подобанья своего...» [10, с. 357-358]. Але самих прикладів продажу монастирями земель в розглядуваний період обмаль, хоча дехто з дослідників, зокрема російський історик кінця XIX ст. Мілютін В., стверджує, що їх було протягом XVII-XVIII ст. чимало [8, с. 162]. Інші дослідники, навпаки, або обходять увагою це питання, або зазначають, що інколи землю монастирі все ж продавали. Але це рідкісне явище було спричинене або економічною необхідністю, або невинуватою безпечністю настоятеля чи управителя [7, с. 402; 17, с. 263-264]. Покаранням за «марнотратство» було зняття з посади, переведення до іншого монастиря чи інше.

Часто самі документи про передачу прав власника на землю монастирям містили заборону відчуження, в т. ч. шляхом продажу їх в інші руки. Як правило, це гетьманські універсали про надання, акти про дарування, заповіти різних категорій осіб.

Насправді, норми цивільного права XVIII ст., чинні на Лівобережній Україні, не обмежували монастирі як суб'єкти правовідносин у розпорядженні земельними ділянками. Але норми церковного права, обов'язкові для виконання церковними особами та інститутами, забороняли продавати чи в інший спосіб відчужувати будь-яке майно, що надійшло у церковну власність [1, с. 70, 123, 177, 218-219, 229, 263-266, 340-341.]. Настоятель, адміністрація та братія мали турбуватися про користь, прибуток та цілісність цих земель.

В 1786 р. на Лівобережній Україні відбулося примусове вилучення переважної більшості монастирських земель. Це вилучення, секуляризація, можна стверджувати, відбулося з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб. Докладніше про проведення секуляризації див. підрозділ «Етапи законодавчого обмеження монастирського землеволодіння та секуляризація церковних земель на Лівобережній Україні».

Отже, зміст права власності монастирів на землю полягав в тому, що їм належали всі три види правомочностей, тобто володіння, користування і розпорядження земельними ділянками.

У тогочасному законодавстві не містилося визначення поняття користування. Проте, для монастирів та інших землевласників воно означало цільове виробниче та інше використання землі для певних життєво необхідних потреб з метою задоволення своїх економічних, соціальних і духовних потреб. Власник землі, монастир, міг використовувати землю для здійснення господарської та іншої, не забороненої законом, діяльності. Монастирі самостійно, без зовнішнього втручання з боку вищого церковного чи державного керівництва будували житлові, культові, господарські будівлі (млин, свічний чи склозавод, пивоварня та ін.), насаджували сільськогосподарські культури, виробляли сільськогосподарську продукцію; також вони самостійно використовували для власних потреб наявні на земельних ділянках лісові насадження, водні об'єкти та ін. Вони мали право на майно та кошти, придбані в результаті цієї господарської та іншої комерційної діяльності створених ними заснованих під-

приємств. При здійсненні всіх видів правочинів з землею, в документах (актах дарування, купівлі-продажу та ін.) вказувалось цільове призначення земельної ділянки, шляхом вживання певного терміну: сіножать, орне поле, «огород», «комора в великом ряду» та ін. Але не було врегульовано питання про дійсність укладеної угоди у випадку зміни новим власником цільового призначення земель. Визначення та зміна належності земельної ділянки до певної категорії земель була прерогативою, в першу чергу, носіїв державної влади, гетьманів чи царів. Монастирі могли змінити цільове призначення земель, які перебували у їх власності, за дозволом гетьмана.

В досліджуваній період було відомо та встановлювалось право земельного сервітуту. Ознаками сервітуту монастирських земель є: 1) наявність двох ділянок – панівної та обслуговуючої; монастирі виступали власниками панівної ділянки, в інших випадках – обслуговуючої; 2) обслуговування однієї ділянки іншою відбувається в межах прав, які надані монастирям як власникам панівної земельної ділянки щодо користування обслуговуючою. Підставою встановлення земельного сервітуту для монастирів-власників панівної ділянки були гетьманські універсали. З цього можна зробити висновок, що гетьмани при наданні у власність монастирів ділянок з зручностями, перевагами, корисними характеристиками передбачали встановлення або встановлювали самі щодо цих ділянок земельний сервітут, тобто обмежене платне користування територією з метою сприяння зростанню матеріального становища монастирів.

Право розпорядження монастирі реалізували через передачу своїх земельних ділянок у коротко- чи довгострокову оренду (володіння і користування) для господарського використання, а також вони вільно обмінювали землю та продавали її. Цивільне право XVII-XVIII ст. не обмежувало монастирі у праві розпорядження майном. Але норми церковного права приписували збільшувати та зберігати набуте майно, дозволяючи відчужувати його лише за надзвичайних обставин. Тобто мало місце нормативне (встановлене законодавцем) обмеження права вільного розпорядження майном в інтересах церкви, подібно до того як сьогодні може бути обмежене це право в інтересах суспільства. Тому існує нечисленна кількість прикладів продажу монастирями земельних маєтків.

Список літератури:

1. Бенешевич В.Н. Древнеславянская Кормчая в XIV титулах без толкований – Вип.1-2. – СПб., 1906. – 504 с.
2. Выпись из книг нежинской ратуши / В кн. Мухин Н. Киево-Братский училищный монастырь. Исторический очерк. – К., 1893. – С. 357-358.
3. Лазаревский А.Л. Акты по истории землевладения в Малороссии (1630-1690) // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1890. – Кн. 4. – Отд. 3. – С. 85-135.
4. Лазаревский А. Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии (1636-1730) // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1891. – Кн. 5. – С.49-93.
5. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения, управления. В 3 т. – К., 1888-1902. – 708 с.
6. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888 – т. 2 Полк Нежинский. – 602 с.
7. Лазаревский А. Описание старой Малороссии : В 3 т. – К., 1902. – Т. 3 Полк Прилуцкий. – 684 с.
8. Милютин В. О недвижимых имуществах духовенства в России // Чтения в обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1860. – Кн. 3. – С. 162.

9. Мордвинцев В.М. Сельское хозяйство в монастырских вотчинах Левобережной Украины в XVIII в. – К., 1998 – 48с.
10. Мухин Н. Киево-Братский училищный монастырь. Исторический очерк. – К., 1893 – 426с.
11. Сборник императорского русского исторического общества. – 1885. – Т.43. – 504с.
12. Статут Валікага княства Літоускага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі. – Мінск, 1989. – 573с.
13. Універсали Богдана Хмельницького (1648-1657) – К., 1998. – 416с.
14. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) – Кієв-Львів, 2004. – 1088 с.
15. Універсали Івана Мазепи (1687-1709) – К.-Л., 2002 – 802с.
16. ЦДІАУ, м.Київ Ф.161 оп.1 спр.78 арк.1.
17. Шпачинський Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757-1770) – К., 1907 – 394с.

Волощенко-Вислобокова О. Н. Содержание права собственности монастырей на земельные участки на Левобережной Украине в XVII-XVIII вв. / О. Н. Волощенко-Вислобокова // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки. – 2013. – Т. 26 (65). № 2-2. – С. 158-164.

В статье анализируется содержание права собственности монастырей на земельные участки на Левобережной Украине в XVII-XVIII вв. Сделан обзор законодательных актов указанного периода, которые определяли объем права собственности монастырей. Проанализировано содержание права владения, пользования и распоряжения землями. Отмечены особенности осуществления хозяйственной деятельности на собственных землях, а также применение права земельного сервитута. Автор приходит к выводу о нечастом отчуждении земельных участков монастырями вследствие существования запрета, установленного церковным правом.

Ключевые слова: право собственности, монастырь, владение, пользование, распоряжение, земельные участки, церковное право, гетьманские универсалы.

CONTENT OWNERSHIP MONASTERIES OF LAND IN LEFT BANK UKRAINE IN XVII-XVIII CENTURIES

Voloshchenko-Vislobokova O. M.

Kyiv University of Law of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

This article analyzes the content ownership of land of monasteries in Left-Bank Ukraine in XVII-XVIII centuries. Carried out a review of legislative acts of the period, which determines the content of property rights monasteries: Lithuanian Statute 1588, the collections of German town law, Russian tsar decrees and edicts, Ukrainian hetman universals and in the collections of canon law and others. Determined that the content of property rights constituted possession, use and disposal of land. Highlight features of the economic activities of monasteries on their own lands.

Established that the monasteries themselves, without outside interference from senior church or civil authorities were building houses, religious, commercial buildings (mill, candle or glass factory, brewery and so on.). The monasteries planted crops, produced agricultural products, as they are used the forest plantations, water bodies, etc for their own needs. They had the right to property and assets acquired as a result of economic and other business activities.

Monastery pointed purpose of the land at the conclusion of agreements of sale, donation, etc. when his name was used – the sinozhat, the field for plow, garden, the shop. Monasteries can change the purpose of land that was in their property, with the permission of the hetman.

It is noted that in the study period was known the right of servitude. The basis for the establishment of servitude owners were hetman universals.

The right of disposal monastery implemented through the transfer of their lands in the short or long term lease (possession and use) for commercial use, and freely exchanged land and sold it.

Civil Law XVII-XVIII centuries not limited monastery in the right to dispose of property. But the norms of canon law enacted to preserve the acquired property, and allow them to dispose of only in exceptional circumstances. The author concludes that the monastery rarely alienated land, because the norms of canon law forbade it.

Key words: right to property, monastery, possession, use and disposal, land, canon law, hetman universals.